

ΠΟΙΚΙΛΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ, Α΄

Η εργασία αυτή αποτελεί την αρχή μιας σειράς μικρών συμβολών στην αποκατάσταση και στη φιλολογική μελέτη χωρίων από ελληνικά κείμενα.

1. Αριστοφάνης, Ειρήνη 554

Ἐπειτα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Εἰρήνης, στο ομώνυμο ἔργο τοῦ Αἰριστοφάνη, ο Τρυγαίος ἀπευθύνεται στους γεωργούς που ἀποτελοῦν το χορὸ τῆς κωμωδίας (στ. 551-554):

ἀκούετε λεῶ· τοὺς γεωργοὺς ἀπιέναι
τὰ γεωργικὰ σκεῦη λαβόντας εἰς ἀγρὸν
ὡς τάχιστ' ἄνευ δορατίου καὶ ξίφους κάκοντίου·
ὡς ἅπαντ' ἤδη ἴστί μεστὰ τάνθάδ' εἰρήνης σαπρᾶς.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐκφρασης *εἰρήνη σαπρὰ* δεν εἶναι εὐκόλη. Τα ἀρχαία σχόλια στον Αἰριστοφάνη ἐξηγοῦν το *σαπρᾶς* ὡς *παλαιᾶς καὶ ἀρχαίας* (κυρίως μὲν *σαπρὸν οἱ παλαιοὶ* ἔλεγον τὸ *σεσηπὸς* διὰ τὸν χρόνον. *χρῶνται δὲ αὐτῷ καὶ ἀντὶ τοῦ ἀρχαίου καὶ παλαιῦ*)¹. Ὡστόσο οἱ μελετητές τοῦ Αἰριστοφάνη δεν θεώρησαν ικανοποιητικὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου σχολιαστή. Ὁ F. H. M. Blaydes σημείωσε στο κριτικὸ υπόμνημα τῆς ἐκδοσῆς τοῦ²: «*Mire Pacem σαπρὰν* hic vocat, quam alibi mulierculam pulcram et delicatam esse fingit; nisi quidem joci causa verbo ambiguo usus est». Ὁ H. van Herwerden ἀμφισβήτησε τὴ σημασία *παλαιᾶς καὶ ἀρχαίας*³: «*Mire sane pax vix composita antiqua dici videtur*». Ὁ P. Mazou ἦταν ο πρῶτος που συσχέτισε τὸ ἐπίμαχο χωρίο με τὸ παλιὸ κρασί που ονομαζόταν *σαπρίας* (πρβ. Ἐρμιππο, ἀπ. 82,6 Kock = 77,6 Kassel-Austin), καὶ κατέληξε⁴: «*La paix qui dès*

1. Βλ. F. Dübner, *Scholia graeca in Aristophanem*, Parisiis 1842, σ. 188b8-10. Πρβ. καὶ Φωτ. Λεξ., στὴ λ. *σαπρὸν* (II σ. 499,24-25 Porson = II σ. 145,12 Naber): *οὐ τὸ μοχθηρὸν καὶ φαῦλον· ἀλλὰ τὸ παλαιὸν· ἐπίσης Σοῦδ. σ 103 Adler: σαπρᾶς· παλαιᾶς. Ἄριστοφάνης· εἰρήνης σαπρᾶς· ἢ ἀρχαίας.*

2. *Aristophanis Comoediae*, 5. τόμος, *Aristophanis Pax*, Halis Saxonum 1883, σ. 57.

3. Ἄριστοφάνους *Εἰρήνη, cum scholiorum antiquorum excerptis passim emendatis*, Lugduni Batavorum 1897, 1. μέρος, σ. 50.

4. *Aristophane, La paix*, Paris 1904, σ. 60.

cette heure (ἤδη) va régner en Attique est une paix des vieux âges, une paix patriarcale». Τον συσχετισμό με τον *σαπρίαν οἶνον* τον επανέλαβε ο H. Sharpley⁵, τον τόνισε ο M. Platnauer⁶ και τον υπερτόνισε πρόσφατα ο A. H. Sommerstein⁷ υποστηρίζοντας ότι «by this phrase (eirēnē saprā) the delights of peace are compared to those of the particularly choice wine, called sapos or sapriās, that was made from overripe grapes». Δεν έλειψαν πάντως και άλλες ερμηνευτικές προσπάθειες⁸, όπως του J. van Leeuwen⁹: «*εἰρήνη σαπρὰ nostro est pax prisca sive genuina*», και του LSJ⁹, στη λ. *σαπρός* Π.4: «*εἰρήνη σαπρά, a joke παρὰ προσδοκίαν, Ag. Pax 554*».

Ο Platnauer (ό.π.) υποστήριξε ότι «*σαπρᾶς* has caused unnecessary trouble. It has here of course not a bad sense ('rotten'), but a good ('mellow'); nor is it to be considered (so LSJ.) as a *παρὰ προσδοκίαν*»¹⁰. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μου, ο προβληματισμός για τη σημασία της έκφρασης *εἰρήνη σαπρά* δεν είναι καθόλου αδικαιολόγητος: το επίθετο *σαπρός* είναι απροσδόκητο, όταν προσδιορίζει την ειρήνη, μια και δεν έχουμε, όσο ξέρω, καμιά άλλη αρχαία μαρτυρία όπου το επίθετο αυτό να χαρακτηρίζει «θετικά» ένα αφηρημένο ουσιαστικό¹¹, ούτε καν κάποιο άλλο συγκεκριμένο ουσιαστικό εκτός από το *οἶνος* (όπου η θετική χροιά του *σαπρός* έχει άμεση σχέση με την παλαιότητα¹² ή την ειδική παρασκευή του συγκεκριμένου κρασιού).

Νομίζω λοιπόν πως, σύμφωνα με το LSJ⁹, θα πρέπει να καταλάβουμε το *εἰρήνη σαπρά* ως αστείο *παρὰ προσδοκίαν*. Ίσως μάλιστα το *προσδοκώμενον* να ήταν η έκφραση *εἰρήνη μακρά*, μια και ο τύπος *σαπρά* βρίσκεται ηχητικά πολύ κοντά στο *μακρά* και προσφέρεται για λογοπαίγνιο¹³. Η έκφραση *εἰρήνη μακρά*

5. *The Peace of Aristophanes*, Edinburgh and London 1905, σ. 108.

6. *Aristophanes, Peace*, Oxford 1964, σ. 117.

7. *The Comedies of Aristophanes*, 5. τόμος, *Peace*, Warminster, Wiltshire - Chicago, IL 1985, σ. 158.

8. Πέρα από την πρόταση του Bothe για διόρθωση του *σαπρᾶς* σε *ἀβρᾶς*: βλ. K. Zacher, *Aristophanis Pax*, Lipsiae 1909, σ. 49.

9. *Aristophanis Vespa*, Lugduni Batavorum 1898, σ. 206, σχόλιο στο στ. 1343. Στην έκδοσή του της *Ειρήνης* ο van Leeuwen, *Aristophanis Pax*, Lugduni Batavorum 1906, σ. 93, σημ. 5, παραπέμπει στο παραπάνω σχόλιό του στους *Σφήκες* 1343, χωρίς να ασχολείται ιδιαίτερα με την έκφραση που μας απασχολεί.

10. Η επιχειρηματολογία του Platnauer συνεχίζεται με τις μαρτυρίες των αρχαίων σχολίων και του Φωτίου (βλ. παραπάνω, σημ. 1), καθώς και του Ερμίππου για τον *σαπρίαν οἶνον*, τον οποίο ο Platnauer παραλληλίζει με ορισμένα σύγχρονα γερμανικά και γαλλικά κρασιά.

11. Βλ. τα παραδείγματα που μνημονεύονται στο LSJ⁹, στη λ. *σαπρός* Π.5.

12. Πρβ. Αριστοφ. *Πλοῦτ.* 1086: *ἀλλ' ἔστι κομδῆ τρὺς παλαιὰ καὶ σαπρά· Ἄλεξ, απ. 167,3-5 Kock: ἔστω (εν. οἶνος) καὶ μάλα | ἡδύς γ', δόοντας οὐκ ἔχων, ἤδη σαπρός | λέγων, γέρων γε δαμονίας.*

13. Τα λογοπαίγνια αυτού του τύπου δεν είναι ασυνήθιστα στον Αριστοφάνη: βλ. U. Kronauer, *Der formale Witz in den Komödien des Aristophanes*, Zürich 1954, σ. 16-21.

μαρτυρείται στην αρχαιότητα: Λουκιαν. *Νιγρ.* 13: *δέδοικε μὴ παραπόληται μεταξὺ λουόμενος· καὶ μὴν εἰρήνη γε μακρὰ κατέχει τὸ βαλανεῖον.* Ιουλιαν. *Λόγ.* 1,34c: *εἰρήνης δὲ μακρᾶς καὶ τῶν ἐκ ταύτης ἀγαθῶν ἀπολαύοντες*¹⁴. Παρόλο που δεν υπάρχουν αντίστοιχα παραδείγματα από την εποχή του Αριστοφάνη, νομίζω πως η παραπάνω υπόθεση θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανή, αφού το επίθετο *μακρὸς* ἤδη κατά την κλασική εποχή είχε την έννοια «μακροχρόνιος»¹⁵.

2. Συνέσιος, 'Επιστολή 5(4) και 'Οδύσεια δ 511

Ο Συνέσιος σε μια επιστολή του προς τον αδελφό του Ευόπτιο¹⁶ διηγείται τη φοβερή τρικυμία που ξέσπασε στη θάλασσα, καθώς αυτός ταξίδευε με πλοίο από την Αλεξάνδρεια προς την Κυρήνη. Περιγράφει τις αντιδράσεις των άλλων επιβατών και μετά εξηγεί στον αδελφό του για ποιο λόγο ήταν και ο ίδιος τρομοκρατημένος από το ενδεχόμενο να πεθάνει από πνιγμό (σ. 17,6-18 Garzya): *ἐμὲ δὲ ἐν τοῖς δεινοῖς (ᾄμνυμί σοι θεόν, ὃν φιλοσοφία πρᾶσβεύει) τὸ 'Ομηρικὸν ἔθραττεν ἐκεῖνο, μὴ ἄρα ἀληθὲς εἶη τὸν καθ' ὕδατος θάνατον ὄλεθρον εἶναι καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς. λέγει γὰρ ἔστιν ὅπου τῶν ἐπῶν 'Αἴας δ' ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ', τὸν ἐν θαλάττῃ θάνατον ἀκριβεστάτην ἀπώλειαν εἶναι τιθέμενος. οὐδένα γὰρ ἄλλον ἐξαπολωλέναι φησὶν, ἀλλ' ἕκαστος ἀποθνήσκων 'Αἰδῶσδε βεβήκει'. ταῦτ' ἄρα καὶ ἐν δυοῖν Νεκύαν ὁ μικρὸς Αἴας οὐδαμοῦ τοῦ δράματος εἰσενήνεκται, ὡς τῆς ψυχῆς οὐκ οὔσης ἐν 'Αἴδου· καὶ 'Αχιλλεύς, ἀνὴρ εὐψυχότατος τε καὶ φιλοκινδυνότατος, ἀποδειλιᾷ πρὸς τὸν ἐν ὕδασι θάνατον, ὃν γε καὶ λευγαλέον καλεῖ.*

Ο Συνέσιος ερμηνεύει τον πνιγμό του Λοκρού Αίαντα, που περιγράφεται στην 'Οδύσεια δ 499-511, με βάση τη λαϊκή αντίληψη ότι ο θάνατος μέσα στο νερό είναι φοβερός, γιατί συνεπάγεται και τον όλεθρο της ψυχῆς¹⁷. Ένα από τα επιχειρήματά του είναι ότι στον ομηρικό στίχο δ 511 χρησιμοποιείται ειδικά το ρήμα *ἐξαπόλωλεν*, που δηλώνει ολοκληρωτικό αφανισμό. Ωστόσο τα ομηρικά χφφ δεν παραδίδουν στο στ. δ 511, όσο ξέρω¹⁸, ούτε το ρήμα *ἐξαπόλωλεν* ούτε καν το

14. Πρβ. και Πλουτ. *Εἰ πρᾶσβυτέρω πολιτευτέον* 16: *'Ατταλον γοῦν τὸν Εὐμένους ἀδελφόν, ὅπ' ἀργίας μακρᾶς καὶ εἰρήνης ἐκλυθέντα κομῶν, Φιλοποίμην... ἐποίμαινεν.*

15. Βλ. *LSJ*⁹, στη λ. *μακρὸς* II.1.

16. Πρόκειται για την επιστολή με αριθ. 5 στην έκδοση του Α. Garzya, *Synesii Cyrenensis Epistolae*, Romae 1979, σ. 11-26, και αριθ. 4 στην έκδοση του R. Hercher, *Epistolographi Graeci, Parisiis* 1873, σ. 639c-645c (επιστολή 4. και στην *PG* 66,1328B-1341B).

17. Για την αντίληψη αυτή βλ. O. Immisch, *Necare*, *RhM* 80 (1931) 98-102, και T. Καραδαγλή, *Μόρφω λευγαλέω*. Παρατηρήσεις στο άπ. 785 P. του Σοφοκλή, *ΕΕΦΣΘ* 16 (1977) 31-33.

18. Βλ. το κριτικό υπόμνημα για τον παραπάνω στίχο στις εκδόσεις του Α. Ludwig, *Homeri Odyssea*, 1. τόμος, Lipsiae 1889, και του T. W. Allen, *Homeri opera*, 3. τόμος, Oxonii

όνομα του Αίαντα στο πρώτο ημιστίχιο, αλλά γράφουν ὡς ὁ μὲν ἔνθ' ἀπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ (το Αἴας βρίσκεται παραπάνω, στο στίχο 509). Ο Συνέσιος όμως επιμένει στη χρήση του συγκεκριμένου ρήματος, το οποίο ξαναχρησιμοποιεί λίγο πιο κάτω στην ίδια επιστολή (σ. 18,18-19 Garzya): ἐνταῦθα μὲν γε τὸ ἐξαπολωλέναι κέρδος ἦν καὶ συναπολωλέναι καὶ συναποδρᾶναι τὴν αἴσθησιν.

Δεν ξέρουμε από πού άντλησε ο Συνέσιος αυτή τη μορφή του στίχου δ 511 (δεν θυμόταν σωστά το στίχο ή ακολούθησε κάποια άλλη παράδοση¹⁹). Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι ο στίχος Αἴας δ' ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ, μαζί με το φόβο για το θάνατο από πνιγμό, εμφανίζεται ξανά σε βυζαντινά κείμενα. Μερικά παραδείγματα:

α) Νικήτας Ευγενειανός, Ἐνάχαρσις ἢ Ἐνανίας 545-549 (Χρηστίδης, *Μαρκιανὰ ἀνέκδοτα*, σ. 236): θάλασσαν ἀβρόχως ἔστιν ὅτε τοῖς ὑπ' αὐτὸν διαπεραιωθῆναι παρακελεύεται· εἰ δὲ τὸν λευγαλέον πότμον μορμολυχεῖεν καὶ τὸ Ἐἴας δ' ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ' τούτῳ ἀντεπαγάγοιεν καὶ, ὃ φησί τις σοφός, ἴδειν θανεῖν ἐν κύμασιν' εἶποιεν... Ο ομηρικός στίχος ακολουθεῖ το κείμενο του Συνεσίου, από όπου θα πρέπει να είναι εμπνευσμένη και η έκφραση τὸν λευγαλέον πότμον²⁰.

β) Ευστάθιος, Ἐθοποιία. Ποίους ἂν εἶπε λόγους ὁ Μωκησοῦ²¹ ὅτε..., σ. 331, 42-45 Tafel: εἶθε μοι λογισμὸς ἐπῆλθε βαλεῖν ἐμαυτὸν κατὰ συστήματος²² τῶν

¹⁹1917, καθώς και το συμπληρωματικό υπόμνημα του Ν. Tachinoslis, *Handschriften und Ausgaben der Odyssee. Mit einem Handschriftenapparat zu Allen's Odysseeausgabe*, Studien zur klassischen Philologie 13, Frankfurt am Main-Bern-New York-Nancy 1984, σ. 63.

19. Το πρώτο φαίνεται πιθανότερο, μια και ο στίχος είχε θεωρηθεί προβληματικός στην αρχαιότητα, και ενδεχόμενες παραλλαγές του θα έπρεπε να μνημονεύονται στα αρχαία σχόλια στην Ὀδύσεια. Βλ. το σχόλιο για το στίχο δ 511 στου G. Dindorf, *Scholia graeca in Homeri Odysseam*, 1. τόμος, Oxonii 1855, σ. 218: ἐν οὐδεμῇ ἐφέρετο. καὶ λίαν γὰρ ἔστιν εὐτελής. θαυμάσαιμεν δ' ἂν πῶς παρέλαθε τὸν Ἀρίσταρχον ὀβελίσαι αὐτόν. Πρβ. και Ευστάθιο, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ὀδύσειαν* 1506,40-48.

20. Το γεγονός ότι ο Βυζαντινός συγγραφέας αντλεί εδώ από τον Συνέσιο δεν το επεσήμανα κατά την έκδοση του έργου. Θα πρέπει λοιπόν η διαπίστωση της σχέσης αυτής να προστεθεῖ τόσο στο τμήμα της εισαγωγής που αφορά τον Συνέσιο (σ. 167) όσο και στο υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων II της έκδοσης στους στ. 547-548 (σ. 236).

21. Ο κώδ. Paris. gr. 1182 παραδίδει τη γραφή Ὀμοκήσων, την οποία υιοθετεῖ στην έκδοσή του και ο T. L. F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Francofurti ad Moenum 1832, σ. 328,58, ενώ ο κώδ. Escor. Υ-Π-10 γράφει ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ· βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, 1. τόμος, Handbuch der Altertumswissenschaft XII.5.1, München 1978, σ. 114, σημ. 92. Ο πιο συνηθισμένος τύπος του επισκοπικού τίτλου είναι ὁ Μωκισσοῦ, τα χφφ όμως παραδίδουν και άλλες γραφές (-κισοῦ, -κησοῦ, -κησοῦ)· βλ. στου J. Darrouzès, *Notitia episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, το κριτικό υπόμνημα στα notitia 4,31 (σ. 249), 4,429 (σ. 259), 7,29 (σ. 272), 7,507 (σ. 283), 11,30 (σ. 343) κ.α.

22. Ο Tafel, βασισμένος στον κώδ. Paris. gr. 1182, εκδίδει κατὰ τ**** τῶν· τη γραφή

θερμῶν τούτων ὑδάτων, ὡς ἂν ὑπαλλάξαντα τὸ πάλαι ῥητὸν εἰπεῖν· ἐξαπωλόμην, ἐπεὶ πῖον ὕδωρ γλυκύ. Ο ἐπίσκοπος Μωκισσοῦ Νεόφυτος εκφράζει τη ντροπή που ἔνωσε, ὅταν διαπίστωσε ὅτι, ἐνῶ λουζόταν, του ἔκλεψαν τα ρούχα και τα πράγματα που εἶχε μαζί του στο λουτρό. Εκτός ἀπὸ τον τύπο ἐξαπωλόμην αξίζει να σημειωθεί και ο τρόπος αναφοράς στο ομηρικό χωρίο: τὸ πάλαι ῥητόν.

γ) Ἀνωνύμου *Νεκρικός διάλογος* 22-27 (Μανάφης, Ἐθνη 76, 1976-77, 315): ...ἔτι γε μὴν καὶ πρὸς τούτου τοῦ τὸν τῆς θαλάσσης ἀφρὸν τοῦ στόματος ἀποπτύοντος, ὃς καὶ αὐτὸς τὰ ἴσα ἐπομνύμενος ἔφασκε ῥιφήναι μάτην κατὰ βυθῶν, κἂν ἐξαπολωλέναι μικρόν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ, εἰ μὴ τῷ τοῦ Χάρωνος πλοῖω, ἀγαθὴ τύχη ἐκεῖ παραπλέοντος, ὡς τοὺς νεκροὺς διαπεραιώσεται, ὡδὶ ἐξενήξατο. Ο λόγος εἶναι για τον νεκρὸ αυτοκράτορα Ἀλέξιο Β΄ Κομνηνὸ (1180-1183)²³, που δολοφονήθηκε με στραγγαλισμὸ και ρίχτηκε στη θάλασσα²⁴. Ο τύπος ἐξαπολωλέναι συνοδεύεται και ἀπὸ την ιδέα ὅτι ο νεκρὸς γλύτωσε την τελευταία στιγμή τον ολοκληρωτικὸ αφανισμό τον οποίον θα συνεπαγόταν ο θάνατος μέσα στο νερό.

δ) Θεόδωρος Ὑρτακηνός, *Λόγος ἐγκωμιαστικός εἰς τὴν ἐπὶ γῆς πολιτείαν τῆς ὑπερευλογημένης δεσποίνης ἡμῶν ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου τῆς ἀκαταμαχίτου* (Boissonade, *Anecdota graeca*, 3. τόμος), σ. 36,23-37,3: ...ὥσπερ οἱ τολμῶντες κοτύλη θάλατταν ἐξαντλεῖν ἢ μέγαν οὐρανὸν σαπρῶ κινεῖν ἀξονίσκω, φόβου μεστὸν ὄν ἐκάτερον, ἢ τούτου θραυσθέντος φόρτον Ἄτλαντος φέρειν ἢ μὴν λυττησάσης ἐκείνης ἐξαπολωλέναι· ὡς που τῶν ἐπῶν λέγει· Αἴας δ' ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ. Το ομηρικό παράθεμα ακολουθεῖ πιστὰ τὸ κείμενο του Συνεσίου²⁵, και το ῥήμα ἐξαπολωλέναι τονίζεται ιδιαίτερα.

Ἴσως θα ἔπρεπε κανεὶς στα παραπάνω χωρία να προσθέσει και δύο ἀκόμα, στα οποία η ἀπήχηση του στίχου που μας ενδιαφέρει φαίνεται πιο μακρινή: α) Θεόδωρος Πρόδρομος, *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα* 6,66-68: ἢ γοῦν τὸ πλεῖστον τοῦ στόλου τέως μέρος | ἄλμην πίνοντες ἐξαπῆλθον τοῦ βίου, | ψυχὰς συνεξεμοῦντες οἷς πεπώκεσαν (το ἄλμην πίνοντες ἐξαπῆλθον θυμίζει το ἐξαπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρον ὕδωρ)²⁶. β) Ευστάθιος, *Εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι*

συστήματος την ἐπεσήμανε στον κώδ. Escor. Υ-II-10 ο P. Wirth, Gehört die Ethopoiie Ποίως ἂν εἶπε λόγους κτλ. zum Briefcorpus des Erzbischofs Eustathios von Thessalonike?, *Classica et Mediaevalia* 21 (1960) 217.

23. Βλ. Κ. Μανάφη, Ἐνέκδοτος νεκρικός διάλογος ὑπανιστόμενος πρόσωπα καὶ γεγονότα τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου Α΄ τοῦ Κομνηνοῦ, Ἐθνη 76 (1976-77) 310.

24. Βλ. Νικήτα Χωνιάτη, *Χρονικὴ διήγησις* 273,8-274,29 van Dielen.

25. Ο J. F. Boissonade, ἄ.π., σ. 37, σημ. 1, ἐπισήμανε την ἐξάρτηση του Ὑρτακηνοῦ στο σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τον Συνέσιο. Αὐτὸ εἶναι και το μόνο χωρίο που μνημονεύεται ἀπὸ τον Garzya, ἄ.π., σ. 17, στα testimonia (apparatus IV) του τμήματος που μας ἀπασχολεῖ.

26. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος ἀντλήσε ἀπὸ την 5. ἐπιστολή του Συνεσίου και σε ἄλλο σημεῖο του μυθιστορηματός του *Τὰ κατὰ Ῥοδάνθην καὶ Δοσικλέα*: βλ. τα testimonia της ἐκδοσης του Garzya, ἄ.π., στη σ. 17,3-4.

kūrin Manouh̄l tòn Koumhnón, σ. 206,47-49 Tafel: *μακρά τις κυβερνήσας και ωρίους ὄσους περιωσάμενος, εἶτα βαψάμενος ἐς ἄλμυρὸν βυθὸν ἐξαπόλωλε* (το *ἐξαπόλωλε* συνδέεται και εδώ με πνιγμό *ἐς ἄλμυρὸν βυθόν*).

Φαίνεται λοιπόν ότι η μορφή με την οποία ο Συνέσιος παρέθεσε τον ομηρικό στίχο δ 511, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο τον ερμήνευσε, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην έμμεση παράδοση του συγκεκριμένου στίχου κατά τη βυζαντινή περίοδο.

3. Λέων Συνάδων 31,51 Darrouzès

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα του Λέοντα, *μητροπολίτου Συνάδων και συγκέλλου*, είναι η *Διαθήκη* του²⁷, που αποτελεί στην πραγματικότητα μια ειλικρινή αυτοκριτική και εξομολόγηση. Ανάμεσα στα άλλα ο Λέων αναρωτιέται πώς θα μπορέσει αυτός, φορτωμένος αμαρτίες, να περάσει από τη στενή πύλη του παραδείσου (στ. 47-51): *ὦ πῶς διέλθω τὴν στενήν, ὁ παχὺς και γαστροπίων και μηδ' ἐν τῇ πλατείᾳ χωρούμενος; ὦ πῶς, εἰ πειραθῶ, περάσω και σφηνωθήσομαι; και τοῖς διελθεῖν μέλλουσιν ἐμποδισμὸς γενήσομαι και καταπατηθήσομαι και καταλοθήσομαι και ἐξαφανισθήσομαι και ἀπολεσθήσομαι, ὡς ὁ πῶν ἐκεῖνος τὸ ἄλμυρὸν ὕδωρ.*

Η φράση *ὁ πῶν ἐκεῖνος τὸ ἄλμυρὸν ὕδωρ* προβληματίσε τον Darrouzès, ο οποίος στο κριτικό του υπόμνημα, που είναι συγχρόνως και *apparatus fontium*, σημείωσε (σ. 190): «51 ὁ πῶν: Ulises?». Ο Λέων όμως δεν αναφέρεται εδώ στον Οδυσσεά, αλλά στο γιο του Οἰλέα Αἴαντα, του οποίου ο πνιγμός περιγράφεται στην *Ὀδύσεια* δ 499-511, και ιδιαίτερα στο στίχο 511: *ὡς ὁ μὲν ἔνθ' ἀπόλωλεν, ἐπεὶ πῖεν ἄλμυρὸν ὕδωρ.*

Ωστόσο η αναφορά του Λέοντα ειδικά στο θάνατο του Αἴαντα δεν είναι τυχαία: τα ρήματα *ἐξαφανισθήσομαι και ἀπολεσθήσομαι* δηλώνουν ολοκληρωτικό αφανισμό, και η παρομοίωση που ακολουθεῖ υποδηλώνει ότι *ὁ πῶν ἐκεῖνος τὸ ἄλμυρὸν ὕδωρ* υπήρξε θύμα μιας τέτοιας φοβερῆς καταστροφῆς. Είναι λοιπόν πιθανό ο Λέων να γνωρίζει το ομηρικό επεισόδιο με τις τραγικές διαστάσεις που του δίνει ο Συνέσιος στην *Ἐπιστολή* 5(4), σ. 17,6-18 Garzya, που παραθέσαμε προηγουμένως²⁸.

27. Την εξέδωσε ο J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Archives de l'Orient Chrétien 6, Paris 1960, σ. 188-190, αριθ. 31. Ο κώδ. Patmensis 706 παραδίδει τον τίτλο *Ἡ διαθήκη τοῦ Συνάδων*, ενώ ο κώδ. Coislin. 27 γράφει *Λέοντος μητροπολίτου Συνάδων ἐπὶ τῇ ἰδίᾳ ἐπιτάφῳ τελευτῇ* βλ. το κριτικό υπόμνημα για τον τίτλο στη σ. 188 της έκδοσης του Darrouzès.

28. Η εργασία αυτή βρισκόταν ήδη στο τυπογραφείο, όταν έφτασε στα χέρια μου η νέα έκδοση των επιστολών του Λέοντα Συνάδων από την M. Pollard Vinson, *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, Corpus fontium historiae byzantinae 23, Washington 1985. Στο *apparatus fontium* του σημείου που μας απασχολεί (31,57 Pollard Vinson)

4. Νικηφόρος Ουρανός 43,9 Darrouzès

Ο Νικηφόρος Ουρανός σε μια επιστολή του²⁹ παρακαλεί τον Ιωάννη τον δστιάριον να υπερασπιστεί το γιο μιας χήρας, ο οποίος συκοφαντείται³⁰. Το πρόβλημα περιγράφεται, σύμφωνα με το κείμενο της έκδοσης του Darrouzès, ως εξής (στ. 7-10): *τίς γὰρ ὁ κρινόμενος ὑπὲρ ὄπλων, εἰ μὴ μόνον ὁ τυραννήσειν μέλλων; οὐ γὰρ δὴ καὶ ὁ εὐπορήσειν, οὐδ' ὁ χρυσὸν μὴ δούς, λαβῶν δὲ χαλκόν, ὡς ἡ ποίησις, ἀπορία τῶν χρεωστῶν, ὡσπερ οὗτος.*

Με τη φράση *ὡς ἡ ποίησις* είναι φανερό ότι γίνεται παραπομπή σε κάποιο ποιητικό κείμενο, πιθανότατα ομηρικό, μια και είναι συχνή η αναφορά στα ομηρικά έπη ως *ἡ ποίησις*³¹. Ο Darrouzès στο κριτικό του υπόμνημα, που είναι συγχρόνως και υπόμνημα πηγών, σημειώνει (σ. 242): «9 locum non inveni» το ζήτημα όμως είναι ότι, αν δεν γίνει η ταύτιση του παραθέματος, μένει σκοτεινή η υπόθεση που προκάλεσε αυτή την επιστολή³².

Το πρόβλημα λύνεται, αν στη φράση *ὁ χρυσὸν μὴ δούς, λαβῶν δὲ χαλκόν* διορθώσουμε το *μὴ* σε *μὲν*: γίνεται τότε φανερή η ασύμφορη δοσοληψία, καθώς και η αναφορά στην ανταλλαγή των χρυσῶν ὄπλων του Γλαύκου με τα χάλκινα του Διομήδη στην *Ἰλιάδα* Z 234-236:

*ἔνθ' αὖτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεὺς,
ὄς πρὸς Τυδεΐδην Διομήδεα τεύχε' ἄμειβε
χρύσεια χαλκείων, ἑκατόμβοι' ἔνεαβοίων.*

Το γεγονός φαίνεται ότι εντυπωσίασε και τον ίδιο τον ποιητή³³ και τους μεταγενέστερους: η έκφραση *χρύσεια χαλκείων* χρησιμοποιήθηκε ως παροιμία τόσο από τους αρχαίους όσο και από τους Βυζαντινούς συγγραφείς³⁴. Συνεπώς ο

σημειώνεται σωστά «cf. Hom., *Od.*, 4.511», δεν γίνεται όμως συσχέτιση με το χωρίο του Συνεσίου που επισημάναμε ούτε στο υπόμνημα πηγών του κειμένου (σ. 52) ούτε στο αντίστοιχο ερμηνευτικό υπόμνημα (σ. 117).

29. Την εξέδωσε ο J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins au Xe siècle*, σ. 242-243, αριθ. 43.

30. Ο Darrouzès (σ. 242) κάνει λόγο για «l'affaire d'une veuve dénoncée par son fils» παρερμηνεύοντας, κατά τη γνώμη μου, την έκφραση (στ. 7) *διὰ τὴν συκοφαντίαν τοῦ ταύτης παιδός*. Η γενική *παιδός* είναι αντικειμενική (και όχι υποκειμενική), όπως φαίνεται από τη συνέχεια του κειμένου, όπου δεν γίνεται πια λόγος για τη χήρα, αλλά μόνο για τον συκοφαντούμενο γιο της: (στ. 10) *ὡσπερ οὗτος, ὁ μὲν οὖν...* (στ. 11) *τοῦτον... ἐξελλόμενος*.

31. Βλ. Α. Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 14, Ἐν Ἀθῆναις 1971-1972, σ. 112.

32. Γι' αυτό άλλωστε και ο Darrouzès στη σύντομη εισαγωγή του πριν από το κείμενο της επιστολής γράφει (σ. 242): «Éloge de la bonté de Jean, avec des allusions peu claires à l'affaire d'une veuve...».

33. Βλ. Α. Γ. Τσοπανάκη, *Εισαγωγή στὸν Ὅμηρο*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 39.

34. Βλ. D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in*

Νικηφόρος Ουρανός παρέπεμψε στο γνωστό επεισόδιο, για να εξηγήσει ότι ο γιος της χήρας έδωσε/δάνεισε χρυσάφι και πήρε πίσω χαλκό, επειδή οι οφειλέτες του δεν είχαν χρήματα να εξοφλήσουν το χρέος τους (*ἀπορία τῶν χρεωστῶν*). Ίσως μάλιστα να χρησιμοποίησαν και το δάνειο, για να στραφούν εναντίον του, μια και η συνέχεια του κειμένου είναι (στ. 10-11): *ὁ μὲν οὖν ὡσεὶ παρὰ τοῖς ἰδίῳις ὄπλοις ἀλίσκεται*. Γι' αυτό άλλωστε ο Ιωάννης ο *ὀστιάριος* καλείται να τον υποστηρίξει (στ. 11-14): *αὐτὸς δὲ τοῦτον τοῖς σοῖς ἐξελόμενος ὄπλοις... ἄνωθεν θωρακισθήσῃ, μᾶλλον δὲ καὶ τεθωράκισαι ἤδη*.

5. Μιχαήλ Ιταλικός 4, σ. 90,18-19 Gautier

Στην επιστολή του *Πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἐπὶ Κωνσταντίνῳ τῷ Ἁγιοθεοδωρίτῃ ἀποθανόντι*³⁵ ο Μιχαήλ Ιταλικός, εγκωμιάζοντας τον μακαρίτη, γράφει (σ. 90,16-20 Gautier): *ἐπόθει μὲν γὰρ ἄψασθαι τῆς ὑπερκαθημένης τῶν ὄλων φιλοσοφίας, κατασπώμενος δὲ ὑπὸ τῶν πραγμάτων καθάπερ ὑπὸ μολιβδίδων τινῶν, τὸ τῶν μνηστήρων ἐκείνων ἐποίει εἰς τὴν ὑποδεεστέραν ῥητορικὴν ὄλοις ἰστίοις ἐφέρετο, ἐμοὶ χρώμενος κυβερνήτη*.

Ο Gautier προβληματίστηκε με τη φράση *τὸ τῶν μνηστήρων ἐκείνων ἐποίει* και, επειδή δεν μπόρεσε να καταλάβει τι σχέση θα μπορούσαν να έχουν οι μνηστές με τα συμφραζόμενα, κατέληξε στο συμπέρασμα (σ. 90, σημ. 4): «*Passage apparemment corrompu*». Οι προηγούμενοι εκδότες της επιστολής I. A. Fabricius³⁶, M. Treu³⁷ και U. Crisculo³⁸ δεν επεσήμαναν στο σημείο αυτό καμία φθορά του κειμένου, ούτε όμως έδωσαν καμία ερμηνεία στην επίμαχη φράση³⁹.

Ωστόσο στο παραπάνω χωρίο το κείμενο δεν είναι φθαρμένο. Ο Μιχαήλ Ιταλικός παρομοιάζει τη συμπεριφορά του Κωνσταντίνου Αγιοθεοδωρίτη, που, μη μπορώντας να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία, στράφηκε στη ρητορική, με την αντίστοιχη των μνηστήρων στην *Ὀδύσσεια*, που, μη μπορώντας να συνευρεθούν

den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates, sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts, München 1936, σ. 35-36, αριθ. 39, όπου δίνονται παραπομπές και σε αρχαία και σε βυζαντινά κείμενα.

35. Συμπεριλαμβάνεται στην έκδοση του P. Gautier, *Michel Italikos, Lettres et discours*, Archives de l'Orient Chrétien 14, Paris 1972, αριθ. 4, σ. 89-91.

36. *Bibliotheca graeca*, 12. τόμος, Hamburgi 1724, σ. 483-484. Έκδοση με πολλά λάθη, βασισμένη σε αντίγραφο του J. C. Wolf από τον κώδ. Baroccianus 131.

37. Ein byzantinisches Schulgespräch, *BZ* 2 (1893) 102. Ο Treu εξέδωσε μόνο ένα μέρος της επιστολής, που περιέχει όμως και το τμήμα που μας απασχολεί.

38. Due nuove epistole di Michele Italico, *Le parole e le idee* 11 (1969) 334-335. Κριτική έκδοση, που συνοδεύεται από εισαγωγή (σ. 330-333), καθώς και από υπόμνημα πηγών και παράλληλων χωρίων.

39. Αυτό είναι φυσικό για τις παλαιότερες εκδόσεις του Fabricius και του Treu, όχι όμως και για τη συστηματική έκδοση του Crisculo.

με την Πηνελόπη, στρέφονταν στις υπηρέτριές της. Ο παραλληλισμός αυτός δεν είναι επινόηση του Ιταλικού· πιθανότατα έγινε αρχικά από τον Αρίστιππο τον Κυρηναίο, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Διογένη Λαερτίου 2,79 (τοῖς τῶν ἐγκυκλίων παιδευμάτων μετασχόντας, φιλοσοφίας δὲ ἀπολειφθέντας, ὁμοίους ἔλεγεν εἶναι τοῖς τῆς Πηνελόπης μνηστήρσι· καὶ γὰρ ἐκείνους Μελανθῶ μὲν καὶ Πολυδώραν καὶ τὰς ἄλλας θεραπαίνας ἔχειν, πάντα δὲ μᾶλλον ἢ αὐτὴν τὴν δέσποιναν δύνασθαι γῆμαι), και επαναλήφθηκε από τον Αρίστωνα (βλ. Διογ. Λαέρτ. 2,80: τὸ δ' ὅμοιον καὶ Ἀρίστων⁴⁰. Στοβ. 3,4,109: Ἐκ τῶν Ἀρίστωνος Ὀμοιωμάτων. Ἀρίστων ὁ Χῖος τοὺς περὶ τὰ ἐγκύκλια μαθήματα πονουμένους, ἀμελοῦντας δὲ φιλοσοφίας, ἔλεγεν ὁμοίους εἶναι τοῖς μνηστήρσι τῆς Πηνελόπης, οἱ ἀποτυγχάνοντες ἐκείνης περὶ τὰς θεραπαίνας ἐγίνοντο) και από τον Βίωνα τον Βορουσθενίτη (βλ. Ψευδο-Πλουτ. Περὶ παίδων ἀγωγῆς 10 = Ἠθικά 7c-d: ἀστείως δὲ καὶ Βίων ἔλεγεν ὁ φιλόσοφος ὅτι, ὥσπερ οἱ μνηστήρες τῆ Πηνελόπη πλησιάσειν μὴ δυνάμενοι ταῖς ταύτης ἐμίγνυντο θεραπαίνας, οὕτω καὶ οἱ φιλοσοφίας μὴ δυνάμενοι κατατυχεῖν ἐν τοῖς ἄλλοις παιδεύμασι τοῖς οὐδενὸς ἀξίους ἑαυτοὺς κατασκελετεύουσι)⁴¹. Αποδόθηκε στον Αριστοτέλη από τον σχολιαστή Ηλία⁴² και στον Γοργία από το *Gnomologium Vaticanum*⁴³.

Συνεπώς ο Μιχαήλ Ιταλικός με τη φράση τὸ τῶν μνηστήρων ἐκείνων ἐποίει κάνει υπαινιγμό σε μια γνωστή από την αρχαιότητα παρομοίωση, που επαναλαμβάνεται σε διάφορα αρχαία κείμενα.

6. Νικήτας Χωνιάτης, Λόγοι 143,7-8 van Dieten

Ο Νικήτας Χωνιάτης σε ένα εγκώμιό του, γραμμένο το καλοκαίρι του 1206⁴⁴, προς τον αυτοκράτορα της Νικαίας Θεόδωρο Α' Λάσκαρη (1204-

40. Πρόκειται για την άμεση συνέχεια του κειμένου που παρατέθηκε προηγουμένως. Βλ. όμως και τις αντιρρήσεις του O. Hense, *Ioannis Stobaei Anthologii libri duo posteriores*, 1. τόμος, Berolini 1894, σ. 246, κριτικό υπόμνημα στο στ. 1.

41. Για την εξάρτηση του Βίωνα από τον Αρίστιππο, τόσο στο παραπάνω χωρίο όσο και γενικότερα, βλ. O. Hense, *Teletis reliquiae*, Tubingae 1909, σ. lxxix-lxxx.

42. *Προλεγόμενα σὺν Θεῶ τῆς φιλοσοφίας* 8, A. Busse, *Eliae in Porphyrii Isagogen et Aristotelis Categorias Commentaria*, Commentaria in Aristotelem graeca 18.1, Berolini 1900, σ. 21,7-10. Ο Busse στο κριτικό του υπόμνημα για τη φράση φησὶ γὰρ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀποφθέγμασιν σημειώνει: «7 Ἀριστ. ἐν Ἀποφθ.] potius Ἀρίστων ἐν Ὀμοιώμασιν, cf. Stob. Flor. IV, 110 Diog. Laert. II, 79.80».

43. Αριθ. 166, L. Sternbach, *De Gnomologio Vaticano inedito*, WS 10 (1888) 36 = *Gnomologium Vaticanum e codice Vaticano graeco 743*, Texte und Kommentare 2, Berlin 1963, σ. 68.

44. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση του J. A. van Dieten, *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*, Supplementa Byzantina 2, Berlin-New York 1971, σ. 152.

1222)⁴⁵, επαινεί τον τελευταίο όχι μόνο για τα πολεμικά του κατορθώματα, αλλά και για την επιείκεια που έδειξε στους νικημένους αντιπάλους του. Με περίτεχνο ρητορικό τρόπο βάζει στο στόμα του Θεοδώρου τα λόγια που θα μπορούσε να έλεγε, αν είχε αποφασίσει να τους τιμωρήσει. Το τμήμα του κειμένου που μας ενδιαφέρει είναι, σύμφωνα με την έκδοση του van Dieten, το εξής (σ. 143,7-10): *ἤχησα τὸ ἀνακλητικὸν ὡς ἐπὶ ποιμνίῳ ποιμὴν εἰς ὄρη πλανωμένῳ καὶ ἀνομίας καὶ βάραθρα, ἀλλ' οὐκ ἐπεστράφητε τῶν κηρυγμάτων ὡς τῶν συριγμάτων τὰ τῶν ζώων βληχόμενα· μᾶλλον μὲν οὖν καὶ διακυρίττειν προήχθητε.*

Η παρομοίωση είναι σαφής, αλλά υπάρχει πρόβλημα με τη λέξη *ἀνομίας*⁴⁶ στη φράση *εἰς ὄρη πλανωμένῳ καὶ ἀνομίας καὶ βάραθρα*. Τι σχέση μπορεί να έχουν *αἱ ἀνομίαι* με τα *ὄρη* και τα *βάραθρα*⁴⁷; Ο F. Grabler, που μετέφρασε στα γερμανικά τους λόγους και τις επιστολές του Νικήτα Χωνιάτη⁴⁸, απέδωσε το χωρίο ως εξής (σ. 242): «Ich stimmte das zurückrufende Lied an wie ein Hirt bei einem in die Berge, in Gebiete ohne Weiden und in Schluchten verirrtten Schaf...». Το *ἀνομίας* μεταφράστηκε «Gebiete ohne Weiden» (περιοχές χωρίς βοσκή), ίσως επειδή ο Grabler νόμισε ότι η προβληματική λέξη προερχόταν από το στερητικό *ἀ-* και το *νομή* (βοσκή). Ωστόσο τέτοια σημασία του ουσιαστικού *ἀνομία* δεν μαρτυρείται, όσο ξέρω, πουθενά· η λέξη δηλώνει πάντα το αντίθετο του νόμου και της δικαιοσύνης (*ἀ-*, *νόμος*)⁴⁹.

Το πρόβλημα λύνεται, αν διορθώσουμε το *ἀνομίας* σε *ἐρημίας*, συσχετίζοντας την επίμαχη φράση με το χωρίο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, *Λόγοι* 2,7 (PG 35,400C-401A): *Ἵμεῖς δὲ καρποφορεῖτε καὶ Θεῶ καὶ ἡμῖν τὸ καλῶς ποιμαίνεσθαι, εἰς τόπον χλόης κατασκηνούμενοι καὶ ἐπὶ ὕδατος ἀναπαύσεως ἐκτρεφόμενοι, γινώσκοντες καλῶς τὸν ποιμένα καὶ γινωσκόμενοι, καὶ ἐπόμενοι καλοῦντι ποιμνικῶς καὶ ἐλευθερίως διὰ τῆς θύρας· ἄλλοτρίῳ δὲ μὴ ἀκολουθοῦντες ὑπερβαίνοντι διὰ τῆς αὐλῆς ληστρικῶς τε καὶ ἐπιβούλως, μὴδὲ ξένης φωνῆς ἀκούοντες ὑποκλεπτούσης καὶ διασπειρούσης ἀπὸ τῆς ἀληθείας εἰς ὄρη καὶ ἐρημίας καὶ βάραθρα καὶ τόπους οὓς οὐκ ἐπισκοπεῖ Κύριος*⁵⁰.

45. Εκδόθηκε από τον Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική βιβλιοθήκη*, 1. τόμος, Ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 107-129, και από τον J. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae*, Corpus fontium historiae byzantinae 3, Berolini et Novi Eboraci 1972, σ. 129-147 (Λόγος ΙΔ).

46. Αυτήν ακριβώς τη γραφή μας παραδίδει ο κώδ. Marcianus gr. XI 22, το μοναδικό χφ που διασώζει το έργο, στη 17. σειρά του φ. 113^f.

47. Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί μήπως το *ἀνομίας* αναφέρεται κυριολεκτικά στη συμπεριφορά των αντιπάλων του Θεοδώρου, αλλά η θέση της λέξης στο σημείο αυτό χαλά την εικόνα του διασκορπισμένου κοπαδιού, την οποία φαίνεται ότι θέλει να δώσει ο συγγραφέας.

48. *Kaisertaten und Menschenschicksale im Spiegel der schönen Rede. Reden und Briefe des Niketas Choniates*, Byzantinische Geschichtsschreiber 11, Graz-Wien-Köln 1966.

49. Βλ. τη λ. *ἀνομία* στα λεξικά *LSJ*⁹, Lampe και *Thesaurus graecae linguae*.

50. Είναι φανερό ότι εδώ η εικόνα του ποιμένος και της ποιμνής είναι εμπνευσμένη από το

Φαίνεται λοιπόν ότι ο Νικήτας Χωνιάτης στο σημείο που μας απασχολεί άντλησε από το παραπάνω κείμενο του Ναζιανζηνού, όπως είχε κάνει παλαιότερα και ο Μιχαήλ Ιταλικός στην επιστολή του *Eis tōn Kamatērōn kūr Miχαήλ, tōn toū kūr 'Ρωμανοῦ υἱόν* (22, σ. 170,4-6 Gautier = 11, σ. 174,9-11 Cramer): ...οὐδ' ἐπίσης πρὸς γε γεωγραφικὰς ἐφόδους καὶ πρὸς ὄρη καὶ ἐρημίας καὶ βάραθρα αὐτοποδιτὶ βαδίζειν⁵¹.

7. Μανουήλ Παλαιολόγος, Λόγος ἐπιτάφιος 85,31-87,1 *Chrysostomides*

Ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος (1391-1425) στον επιτάφιο λόγο του για τον αδελφό του Θεόδωρο Παλαιολόγο⁵², που πέθανε τον Ιούνιο του 1407⁵³, έπειτα από το εγκώμιο της πατρίδας και των γονέων του μακαρίτη, εκθειάζει την ευφυΐα και την ευμάθειά του λέγοντας, μεταξύ άλλων, και τα εξής (σ. 85,29-87,3 *Chrysostomides*): καὶ ἦν τὰς ἡλικίας σαφῶς ἐλέγχων, ὕλην οὐ τὸν χρόνον μόνον ἀλλὰ καὶ τὴν φύσιν ἐχούσας, καὶ τήνδε μᾶλλον ἤπερ ἐκείνον, ὥσθ' ὅπερ τις τῶν ποιητῶν ἐδίδαξε τῇ γλώττῃ ἀνθρωπὸν ἀνθρώπου διαφέρειν τοσοῦτον ὅσον αἰετοὶ κοράκων, αὐτὸς ἔργω ἔδειξε τῶ πεφυκῶτι τοὺς ἡλικιώτας παρενεγκῶν ὅσον οὐδ' ἐδίδου τούτοις ἐρίζειν πρὸς αὐτὸν ἀμιλλωμένοις.

Με τη φράση ὅπερ τις τῶν ποιητῶν ἐδίδαξε είναι φανερό ότι γίνεται αναφορά σε κάποιο ποιητικό κείμενο, για το οποίο η *Chrysostomides* στο apparatus fontium της έκδοσής της σημειώνει: «31ss. locum non inveni»⁵⁴. Ωστόσο φαίνεται ότι ο Μανουήλ αναφέρεται εδώ στο χωρίο του Πινδάρου, *'Ολυμπιονικοί* 2,86-88 *Snell-Maehler*:

σοφὸς ὁ πολλὰ εἰδὼς φυᾶ·
μαθόντες δὲ λάβροι
παγγλωσσίᾳ κόρακες ὡς ἄκραντα γαρυέτων
Διὸς πρὸς ὄρνιχα θεῖον.

Κατὰ *'Ιωάννην εὐαγγέλιον* 10,1-16. Η φράση διασπειρούσης... εἰς ὄρη καὶ ἐρημίας καὶ βάραθρα ἴσως απηχεί το χωρίο της *'Επιστολῆς πρὸς 'Εβραίους* 11,38: ἐπὶ ἐρημίαις πλανώμενοι καὶ ὄρεσιν καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὄπαις τῆς γῆς.

51. Η εξάρτηση του Ιταλικού από τον Ναζιανζηνό στο σημείο αυτό, όσο ξέρω, δεν είχε επισημανθεί ως τώρα.

52. Εκδόθηκε πρόσφατα από την J. *Chrysostomides, Manuel II Palaeologus, Funeral Oration on his Brother Theodore*, *Corpus fontium historiae byzantinae* 26, Thessalonike 1985. Για τις παλαιότερες εκδόσεις του F. Combéfis (1648), του J.-P. Migne (1866) και του Σ. Π. Λάμπρου (1926) βλ. την εισαγωγή στην έκδοση της *Chrysostomides*, σ. 55-57.

53. Βλ. *Chrysostomides, ὁ.π.*, σ. 25.

54. Στις προηγούμενες εκδόσεις του κειμένου δεν είχε γίνει προσπάθεια για εντοπισμό των φιλολογικών πηγών του.

Η πινδαρική έμφαση στη λέξη *φυᾶ* επαναλαμβάνεται στο κείμενο του Μανουήλ, όχι μόνο στο τμήμα που παραθέσαμε (σ. 85,30: *τὴν φύσιν...* σ. 87,1: *τῷ πεφυκότι*), αλλά και στις εκφράσεις που προηγούνται: σ. 85,21: *ἐκ παίδων δὲ ἐδείκνυ τὴν εὐφυΐαν...* σ. 85,24: *μεταδοίη τῆς ἐμφύτου χρηστότητος*.

Οι παραπάνω στίχοι του Πινδάρου φαίνεται ότι είχαν κάνει ιδιαίτερη εντύπωση στους Βυζαντινούς, γι' αυτό και είναι σχετικά συχνή η απήχυσή τους σε βυζαντινά κείμενα. Μερικά παραδείγματα, που θα μπορούσαν να προστεθούν στα *testimonia* της έκδοσης του Πινδάρου από τους B. Snell και H. Maehler⁵⁵:

α) Μιχαήλ Ψελλός, *Πρὸς τοὺς βασκηναντας αὐτῷ τῆς τοῦ ὑπερτίμου τιμῆς* (Σάβας, *Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη*, 5. τόμος), σ. 169,4-6: *ὕμεις δὲ κατόπιν ἐμοῦ ἐπόντες κεκράγατε μὲν ὅποσα παγγλώσσιοι κόρακες, τὸ τοῦ Πινδάρου φάναι, ἐμοὶ δὲ οὐδὲ τὴν ἀκοὴν βραχὺ κατασείετε*. β) Μιχαήλ Ψελλός, *Πρὸς τὸν αὐτὸν βασιλέα* (ενν. *κῦριν Κωνσταντῖνον Μονομάχον*), I σ. 24,24-25 Kurtz-Drexl: *Αἰσχίνης καὶ Φιλοκράτης καὶ εἴ τις ἄλλος φωνεῖ πρὸς ὄρνιθα θεῖον, ὃ φησι Πίνδαρος*. γ) Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Ἐπιστολὴ* 67,36-37 Gautier: *οἱ νῦν ἡμῖν ἐγνωσμένοι πρὸς σὲ ἄκρατον γαρύετον Διὸς πρὸς ὄρνιθα θεῖον*. δ) Νικηφόρος Βασιλάκης, *Λόγος εἰς τὸν πρωτέκδικον καὶ νομοφύλακα καὶ ὄρφανοτρόφον κῦρ Ἀλέξιον τὸν Ἀριστηνὸν* 342-346 (Garzya, *Byzantinische Forschungen* 1, 1966, 105): *ἐὰν ἴδω σε φθεγγόμενον ἐπὶ βήματος, μετὰ τῆς Θηβαίας λύρας καὶ αὐτὸς κρᾶτιστον τὸν φυᾶ σοφὸν ἀνακρούομαι, οἱ δ' ἄλλοι παγγλωσσία κόρακες ὡς πρὸς σέ μοι δοκοῦσι γαρύοντες ἄκραντα*. ε) Βασίλειος Αχρίδος, *Λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ* (Regel, *Fontes rerum byzantinorum*, 1. τόμος, 2. τεύχος), σ. 326,5-8: *ἐπὰν δὲ εἰς ἑαυτὴν συσταλῆ, ἢ ὁ ἀετὸς ὁ μέγας, ὁ μεγαλοπτέρυγος, σὺ τῷ ῥοίζῳ τῶν πετρῶν τούτους μὴ καταπτοῆς, ὥσπερ κολοιοὶ θορυβοῦσι καὶ ὡς κόρακες παγγλωσσία γαρύουσιν ἄκραντα*. ς) Ευστάθιος, *Μονωδία εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ ἐπὶ τῶν δεήσεων κυρὸν Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν, τὸν ἔκγονον τοῦ καίσαρος κυροῦ Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου* 52-54 (Kurtz, *VVrem* 17, 1910, 291-292): *ὦ μοι γλυκύτατε Κομνηνέ, σιγᾶς μὲν αὐτὸς ὁ γλυκὺς ἀηδὼν, ἡμεῖς δὲ ἄλλως μὲν παγγλωσσία ὡς ἂν εἶπη τις κόρακες, νῦν δὲ καὶ εἰς ὀλολυγόνας τῷ θρήνῳ μετεσκευάσμεθα*. ζ) Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ διήγησις* 229,61-63 van Dielen: *καὶ περὶ ἐκεῖνον ὅσα καὶ πρὸς ἀετὸν ὑψινεφῆ καὶ γαμψώνυχα κολοιοὶ ἐγάρρουν ἄκραντα οἱ πραγμάτων νεωτέρων τρέφοντες ἔφρασαν*⁵⁶. η) Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι* 94,18-22 van Dielen: *δεῖ γάρ σε τὸν ὑψιπέτην ἀετὸν καὶ πάντα ὀφθαλμὸν εἰς ἑαυτὸν ἐπιστρέφοντα κάκεισε πετεύζασθαι... καὶ τοῖς Πέρσαις ὡς παγγλωσσίαις ἐπικαταπτάμενον κόραξι διασοβῆσαι καὶ μόνῳ τῷ τῶν πετρῶν ῥοιζήματι*. θ) Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι* 173,24-27: *ἐκεῖ*

55. *Pindari carmina cum fragmentis*, 1. τόμος, Leipzig 1980, σ. 12.

56. Πρβ. καὶ 264,51-52: *κατὰ τοῦ ἀετιδοῦς ὄρνιθος τοῦ Βατάτζη καὶ τῶν ἐκείνου νεοττῶν ἔκρωζον ὡς κορῶνα λακέρυζαι*.

καὶ οἱ ἀετοί, οἱ περὶ ἐκεῖνον μεγιστᾶνες, ἠθροίζοντο, εἰ καὶ καθ' ἑαυτῶν καὶ ἀνοήτως ἐπεποτῶντό σοι καὶ δίκην κολοιῶν ἐγάρυον ἄκραντα διακενῆς περυγίζοντες. ι) Μιχαήλ Χωνιάτης, I σ. 167,27-29 Λάμπρος: ἐπετεύξατο μὲν γὰρ ὁ ὑπιπέτης οὗτος ἀετὸς μέχρι καὶ εἰς Παλαιστίνην αὐτήν, τοὺς παγγλωσσίας εἶσας κόρακας κρώζειν ἀπέραντα. ια) Μάξιμος Πλανούδης, Βασιλικὸς 1254-1256 (Westerink, *Byzantinoslavica* 29, 1968, 44): καὶ δοτέον ἀνθρώποις πᾶσι περὶ μὲν Ῥωμαίων ἔχειν πολλὰ τῶν εἰς δόξαν φερόντων διεξιέναι, περὶ δὲ κολοιῶν ὅτι δὴ κολοιοὶ εἶεν ἄκραντα γαρύοντες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ